

UOT:82-09.

**İLYAS ƏFƏNDİYEVIN YARADICILIĞINDA TARİXİLİK
VƏ MÜASIRLIK*****Paşayeva Aybəniz Şahin qızı
ADPU-nun Ağcabədi filialı***

Xülasə: *Məqalədə tarixi hadisələr geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Tarixi və tarixlə səslənən, müasir mövzulu, dedektiv, fantastik əsərlərin yaranması çox gözəl qeyd edilmişdir. Məqalədə dramaturqun əsərlərindən gətirilən nümunələrlə fikirlər təsdiqlənmişdir. İlyas Əfəndiyevin qələmindən çıxmış “Xurşudbanu Natəvan” pyesi də tarixi səciyyə daşıyır. Pyesdə Azərbaycanın birliyi, bütövlüyü problemi diqqət mərkəzindədir. Əsərin müasirliyini təmin edən amillərdən biri də budur. Pyes güclü müasirlik duyğusu ilə yazılmışdır. Tarixi mövzularda yazılan əsərlərdə müasirlik, bu günün tələbləri ilə səsləşən cəhətlər əsasdır; yəni şair tarix boyunca aktual məsələlərdən söz açır. Deməli, əsas məsələ şairin tarixi hadisə, əhvalat və ya şəxsiyyətə münasibətdən asılıdır.*

Məqalədə İlyas Əfəndiyevin tarixi mövzularda qələmə aldığı sayısız-hesabsız pyeslərin tarixi səciyyə daşdığı çox gözəl qələmə alınmışdır. Bir çox yazıçıların yaradıcılığında, Azərbaycan xalqının tarixində əlamətdar tarixi hadisələr bədii və geniş formada, dramaturgiya janrında əks etdirilmişdir. İ. Əfəndiyevin qələmə aldığı bu səpgidə yazılmış əsərlərdəndi.

Açar sözlər: Qarabağ, dramaturgiya, tarixilik, müasirlik, tarixi hadisələr

Key words: Karabakh, dramaturgy, historicity, modernity, historical events

Ключевые слова: Карабах, драматургия, историчность, современность, исторические события.

Müasir Azərbaycan dramaturgiyasında tarixi hadisələr geniş şəkildə əksini tapmışdır. Tarixi mövzularda yazılan əsərlərdə müasirlik, bu günün tələbləri ilə səsləşən cəhətlər əsasdır, yəni yazıçı özünü və müasirlərini düşündürən aktual məsələlərdən söz açır. Deməli, əsas məsələ ədibin tarixi hadisə, əhvalat və ya şəxsiyyətə münasibətindən asılıdır. Qədim və zəngin ənənələrə malik olan qocaman Azərbaycan dramaturgiyası bəşər tarixinə onlarca korifey sənətkarlar bəxş etmişdir. Bu gözəl və qırılmaz ənənələr bizim zamanəmizdə də sönmək bilmədən şölələnməkdədir.

Müasir Azərbaycan dramaturgiyasında tarixi hadisələr öz əksini B.Vahabzadənin, Anarın, Ə. Əylislinin, İ. Əfəndiyevin və b. yazıçılarımızın yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Bu şairlərin yaradıcılığında Azərbaycan xalqının tarixində əlamətdar tarixi hadisələr bədii və geniş formada əks etdirilmişdir. Bu dramaturqların əsərləri tarixi və ya müasir mövzuda yazılmasına baxmayaraq, əsərlərdə bu günün elmi-texniki tərəqqi dövrünün problem və qayğıları ilə, onun zəngin, dolğun xarakterə malik insanları ilə qarşılaşırıq. Bu yazıçılar öz qələmlərini müstəqillik və istiqlal yolunda, ölkəmizin böyük dərdi olan Qarabağ məsələsində, 20 yanvar – Qara Yanvar günlərində alman faşistlərindən daha qəddar və amansız olan erməni işğalçıları və s. kimi faciələrlə bağlı əsərlər yaratmaq uğrunda öz qələmlərini süngüyə çevirmişlər. Tarixi mövzularda yazılan əsərlərdə də müasirlik, bu günün tələbləri ilə səsləşən cəhətlər əsasdır; yəni yazıçı tarix boyunca aktual məsələlərdən söz açır. Azərbaycan dramaturgiyasında C.Cabbarlıdan sonra yeni bir mərhələ açan, nəsrimizdə, dramaturgiyamızda, teatrımızda lirik-psixoloji üslubun əsasını qoyan ədəbi şəxsiyyətlərdən biri də İlyas Əfəndiyevdir.

XX əsr Azərbaycan söz sənətində öz möhrünü vurmuş „geniş oxucu və tamaşaçı kütləsinin qəlbini fəth etməyi bacaran, tarixin gerçəkliyini təsvir edən İlyas Əfəndiyev 30-cu illərdə ədəbi yaradıcılığa başlamışdır. 60 illik məhsuldar bir yaradıcılıq yolu keçmiş Azərbaycan xalq yazıçısı, Respublika dövlət mükafatı laureatı, əməkdar incəsənət xadimi, nasir, dramaturq, novator sənətkar İlyas Məhəmməd oğlu Əfəndiyevin Azərbaycan ədəbiyyatının zənginləşməsində əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Qələmini ədəbiyyatın demək olar ki, bütün janrlarında – hekayə, povest, oçerk, roman və pyes janrlarında sınamış sənətkar bir-birindən daha gözəl, daha oxunaqlı, həmişəyaşar sənət nümunələri yaratmışdır.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında böyük xidmətləri olan yazıçı istər nəsrimizin, istərsə də dramaturgiyamızın zənginləşməsində az iş görməmişdir. İndi ədəbiyyatımızın, o cümlədən dramaturgiyamızın inkişaf yolunu İlyas Əfəndiyevsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. O, daima axtarılda olan, qələmini heç vaxt yerə qoymayan, həmişə yazıb-yaratmaq eşqi ilə yaşayan, ədəbiyyatımızı zənginləşdirmək üçün öz yaradıcılıq imkanlarından hərtərəfli istifadə etməyə çalışan sənətkarlardandır. Müasirlik və novatorluq onun yaradıcılığının ən mühüm məziyyətlərindən biridir. Hansı janrda yazılmasından asılı olmayaraq gözəl sənət nümunələri yarada bilmişdir. Əsərlərində ən adi həyat hadisələrinə müraciət etmiş, şəxsi intim hisslərin tərənnümündən təmkinli müasir dövrümüzün ən aktual problemləri, eləcə də qanı qurumayan yaramız Qarabağın tarixi hadisələrin fonunda təsviri İlyas Əfəndiyev yaradıcılığına xasdır. Əfəndiyev Qarabağı, Şuşanı çox sevirdi. Qarabağın faciəsi onun üçün də böyük dərd idi. Səhnəmizə ilk dəfə Qarabağ mövzusunı gətirməsi də bu bölgəyə olan məhəbbəti ilə bağlı idi. Yazıçı zəbt olunan torpaqların azad olunacağına inanır və o günü səbirsizliklə gözləyirdi.

İlyas Əfəndiyevin dramları arasında tarixi mövzulara həsr edilən “Xurşudbanu Natəvan”, “Şeyx Xiyabani”, “Mahnı dağlarda qaldı”, “Hökmdar və qızı” kimi pyesləri var. Müəllif bu pyeslərində tarixi mövzuların müasirlik baxımından işlənməsini xüsusi qabarıqla vermişdir.

“Xurşudbanu Natəvan” pyesində hadisələr XIX əsrdə yaşamış görkəmli Azərbaycan şairəsi, X. Natəvanın həyat və fəaliyyətinə həsr olunmuşdur. Pyesin əsasında real tarixi hadisələr durur. Pyes keçən əsrdə öz zərif, həm də həzin şeirləri ilə Azərbaycan poeziyasını zənginləşdirmiş Natəvana, onun xalqın rifahı üçün gördüyü nəcib və xeyirxah əməllərə həsr edilmişdir. Əsərin mövzusu XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış gözəl şairə, nəcib və xeyirxah bir insan, xalq arasında “Xan qızı” kimi tanınan Xurşudbanu Natəvanın həyatından götürülmüşdür. Bu əsər səksəninci illərin əvvəllərində böyük ədəbi hadisəyə çevrilir. Müəllif ilk dəfə olaraq qadın surətini tarixi dramın baş qəhrəmanı kimi seçmişdir. Xalqımızın taleyi və birliyi problemi İ. Əfəndiyevin ən yaxşı tarixi əsərlərindən birinin - Natəvanın həyatına həsr olunmuş əsərinin də mərkəzində durur. Pyes İlyas Əfəndiyevin tarixi dramları sırasında ən qiymətli əsərlərdən biridir. Bu əsər 80-ci illərin əvvəllərində böyük ədəbi hadisəyə çevrildi, geniş tamaşaçı auditoriyasının rəğbətini qazandı. İlyas Əfəndiyev ilk dəfə olaraq qadın surətini tarixi mövzulu dram əsərinin qəhrəmanı kimi seçmişdir. Dramın uğur qazanmasının bir səbəbi tarixi hadisələrin müasir səslənməsidirsə, digəri İlyas Əfəndiyevin yetkin sənətkarlıq məharətidir.

Xurşidbanu Natəvan tarixdə sonuncu Qarabağ xanı İbrahimxəlilin qızı, təmiz və bəşəri hisslərin, müqəddəs qadın duyğularının incə nəğməkarı olan bir şairədir. İlyas Əfəndiyev Natəvanın həm ictimai xadim, həm də elə, obaya bağlı şair kimi romantik miqyaslı obrazını yaratmaqdadır. Bütün dramatik konflikt və süjet ən çox Natəvanın taleyi üzərində qurulur. Əsərdə ondan başqa Knyaz Xasay, Seyid Hüseyn, şair Mamayı, şair Nəvvab, Qafqaz Canişini və başqa obrazlar da yaradılmışdır. “Xurşudbanu Natəvan” dramında yazıçının sovet dövlətinin dağılma arəfəsində cəmiyyəti narahat edən əsas

məsələ— xalqımızın azadlığı və gələcək taleyi düşündürür. Müəllif bu problemi xalqımızın tarixi keçmişinə münasibət baxımından yenilikçi və cəsarətli bir obrazın iştirakı ilə işıqlandırır. O, Qarabağda yuva salmış mənfur erməni milliyyətçiliyinin fitnəkar təbiətini, bunun xalqımız üçün təhlükə olmasını göstərər. Əsərdə İlyas Əfəndiyev Xan qızı Natəvanın şəxsi taleyini ümumən Qarabağın taleyi ilə eyniləşdirmişdir. Onun yaratdığı Natəvan obrazı şimali və cənubi Azərbaycanın taleyi və dərdi ilə yaşayır. İmperiyaların süngüsü ilə ikiye parçalanmış vətəni bütöv görmək istəyir. Bu motiv pyesdə Natəvanın həm Rusiya imperiyası, həm də İran dövlətinin səfirləri ilə görüşlərində daha açıq və qüvvətli səslənir. Yazıçı Knyaz Xasay obrazını da tarixdə olduğundan fərqli qələmə almışdır. Tarixdə Natəvanın Knyaz Xasayla evlənməsi Qafqaz canişini tərəfindən qurulmuş plan üzrə baş tutmuşdur. Pyesdə isə Natəvanla Xasay tanış olurlar və bir-birini səmimi surətdə sevirlər. Onların ailə həyatı da qarşılıqlı hörmət əsasında gedir, Knyaz arvadının maarifçilik fəaliyyətini himayə edir. Natəvan tarixi şəxsiyyəti təmsil edən ilk əsər qəhrəmanı idi ki, bu əsərdə xalqın ikiye parçalanmasına etiraz edilir, Güney və Quzey Azərbaycan anlayışlarının qəbul edilməzliyi irəli sürülür. Yazıçının ustalıqla yaratdığı bu obrazın həm azadlıq tərəfdarı, həm də ictimai reformator kimi çıxış etməsi Qarabağ xanlığının tarixinə münasibətdə böyük yenilik idi və yazıçını özündən əvvəl bu mövzuya toxunanlardan fərqləndirdi.

Natəvan obrazı milli dramaturgiyamızın bütün mövcudluğu ərzində yaradılmış ən doğru qadın obrazlarından biridir. Bu əsərdə ilk dəfə olaraq tarixi dram qəhrəmanı kimi qadın obrazı götürülmüşdür. Pyesdə Azərbaycanın birliyi, bütövlüyü problemi diqqət mərkəzindədir. Əsərin müasirliyini təmin edən əsas amillərdən biri məhz budur. Pyes güclü müasirlik duyğusu ilə yazılmışdır.

İlyas Əfəndiyevin tarixi mövzuya həsr olunmuş pyesləri içərisində “Şeyx Xiyabani” pyesi xüsusi yer tutur. Pyesdə sovet imperiyasının dağılma ərəfəsində xalqımızın taleyinə işıq salmaq, ən ibrətli hadisələri gənc nəsə çatdırmaq ədibin ümdə vəzifələrindən biri idi. Pyesin baş qəhrəmanı İranda ictimai ədalət uğrunda mübarizə tarixinə parlaq səhifələr yazmış Azərbaycan oğlu Şeyx Məhəmməd Xiyabanidir. Əsərdə göstərildiyi kimi Səttar xan öldürüldükdən sonra onun mübarizə bayrağını yerə düşməyə qoymayan Xiyabani Rusiyada monarxiyanın süqutundan ruhlanaraq bu bayrağı daha da qətiyyətlə ucaltmış, şah rejiminə qarşı, imperalizm müdaxiləsi ələhinə mübarizəyə ləyaqətlə başçılıq etmişdir. Yazıçının təbircə desək, Xiyabani hərəkatı bu taydakı Demokratik Respublikanın təsiri ilə cənubda yaşayan azərbaycanlıların hüquqları uğrunda mübarizəyə qalxmışdır. Xiyabaninin pyesdə səslənən monoloqları milli qeyrət və mübarizə ruhu, Azərbaycan sevgisi ilə doludur. O, deyir: “Ey qüdrətli Azərbaycan xalqı!. Ey azadlıq uğrunda çarpışan mücahidlər!. Bu alqışlar verdiyin qurbanların səsidir. Qoy bu qüdrətli səslər sənə ürəyində güclü tufanlar qopartsın!. Mənim əzablar, sitəmlər çəkmiş böyük xalqım!. And olsun sənə şərafinə, heç bir hədə-qorxu bu qiyamı sarsıda bilməyəcəkdir!. Biz şəhid olacağıq lakin bu yoldan dönməyəcəyik!”. Alovlu sözlərlə xalqa üz tutan Xiyabaninin çıxışı hədsiz bir məhəbbətlə qarşılanırdı. Bu qarşılanma yazıçının qələbəsi və uzaqgörənliyi idi. Cəmi iki il sonra Ermənistanın Qarabağ torpağına işğalçı hücumu başlananda Xiyabaninin bu sözləri gəncləri torpaq uğrunda döyüşlərə səfərbər edən çağırış kimi səslənirdi. Şeyx Məhəmməd Xiyabani azadlıq və müstəqillik uğrunda şəhidliyi belə şərafət kimi qəbul edən misilsiz bir vətənpərvər idi.

İlyas Əfəndiyevin tarixi mövzuda yazdığı sonuncu pyesi “Hökmdar və qızı” pyesidir. Bu pyes yazıçının Qarabağa sonsuz məhəbbətindən xəbər verir. Əsərdə cərəyan edən hadisələr XVIII əsrin ictimai-siyasi mühitini əks etdirir. Dramaturq Azərbaycanın müstəqil xanlıqlarından ibarət olduğu bir zamanı pyesdə təsvir etmişdir. Azərbaycanı öz tabeliyinə almaq üçün Rusiya ilə İran arasında amansız müharibə gedir. Rusiya-İran müharibəsi Rusiyanın xeyrinə bitir. Rusiya Azərbaycanı öz himayəsinə keçirmək adı altında xanlıqların

torpaqlarını zəbt edir. Milli bütövlük uğrunda mübarizə, xanlıqların birləşməsi ideyası pyesdə gerçəkləşmişdi.

Ədibin tarixi mövzularda yazılan əsərlərində müasirlik, bu günün tələbləri ilə səsleşən cəhətlər əsasdır; yəni yazıçı tarix boyunca aktual məsələlərdən söz açır. Deməli, əsas məsələ yazıçının tarixi hadisə, əhvalat və ya şəxsiyyətə münasibətindən asılıdır.

Bu illərdə tarixi mövzularda saysız-hesabsız əsərlər yazılıb ərsəyə gəlmişdir. Bir çox yazıçıların yaradıcılığında, Azərbaycan xalqının tarixində əlamətdar tarixi hadisələr bədii və geniş formada, dramaturgiya janrında əks etdirilmişdir. İ. Əfəndiyevin qələmə aldıkları bu səpgidə yazılmış əsərlərdəndi.

İlyas Əfəndiyevin qələmindən çıxmış pyesləri də tarixi səciyyə daşıyır. Pyeslərdə Azərbaycanın birliyi, bütövlüyü problemi diqqət mərkəzindədir. Əsərin müasirliyini təmin edən amillərdən biri də budur. Pyes güclü müasirlik duyğusu ilə yazılmışdır.

Yuxarıda qeyd edilənlər bir daha göstərir ki, İlyas Əfəndiyev dramaturgiyası və ədibin Qarabağ mövzusuna həsr etdiyi əsərləri zaman keçdikcə nəinki dəyərini və aktullığını itirmir, əksinə, oxucuların, tamaşaçıların nəzərində daha da yüksəlir. İlyas Əfəndiyevin pyesləri bu gün də insanları mənəvi təmizliyə çağırır.

Ədəbiyyat

1. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı, I cild. Bakı-2007.
2. İ. Əfəndiyev. Seçilmiş əsərləri. Bakı-2005.
3. İ. Əfəndiyev. Seçilmiş əsərləri. "Avrasiya PRESS" Bakı 2005.

HISTORICITY IN THE CREATION OF ILYAS EFANDIYEV AND MODERNITY

Pashayeva Aybeniz Sahin gizi
Summary

Historical events are widely reflected in the article. The creation of historical and history-sounding, modern-themed, detective and fantastic works was noted very well. In the article, ideas are confirmed with examples from the playwright's works. The play "Khurshudbanu Natavan" written by Ilyas Efendiyev has a historical character. In the play, the problem of the unity and integrity of Azerbaijan is in the center of attention. This is one of the factors that ensure the modernity of the work. The play is written with a strong sense of modernity. In the works written on historical topics, modernity, the aspects that resonate with today's requirements are the main thing; that is, the poet talks about actual issues throughout history. So, the main issue depends on the attitude of the poet to the historical event, story or personality.

In the article, it was very well written that countless plays written by Ilyas Efendiyev on historical topics have a historical character. In the works of many writers, significant historical events in the history of the Azerbaijani people have been reflected in an artistic and broad form, in the dramaturgy genre. I. Efendiyev's works were written in this style.

**ИСТОРИЧНОСТЬ В ТВОРЧЕСТВЕ ИЛЬЯСА ЭФЕНДИЕВА И
СОВРЕМЕННОСТЬ***Пашаева Айбениз Шахин кызы**Резюме*

В статье широко отражены исторические события. Очень хорошо было отмечено создание историко-исторических, современных, детективных и фантастических произведений. В статье идеи подтверждаются примерами из произведений драматурга. Пьеса «Хуршудбану Натаван», написанная Ильясом Эфендиевым, имеет исторический характер. В пьесе в центре внимания находится проблема единства и целостности Азербайджана. Это один из факторов, обеспечивающих современность произведения. Пьеса написана с сильным чувством современности. В произведениях, написанных на исторические темы, современность, аспекты, которые перекликаются с требованиями сегодняшнего дня, являются главными; то есть поэт говорит об актуальных проблемах всей истории. Итак, главный вопрос зависит от отношения поэта к историческому событию, рассказу или личности.

В статье очень хорошо написано, что бесчисленные пьесы, написанные Ильясом Эфендиевым на исторические темы, носят исторический характер. В произведениях многих писателей в художественной и широкой форме отражены значимые исторические события в истории азербайджанского народа, в жанре драматургии. Я. В этом стиле написаны произведения Эфендиева.

*Rəyçi: f.ü.f.d., Dos. Allahverdiyev Vaqif Saleh oğlu**Dillər, ədəbiyyat və onların tədrisi texnologiyası kafedrasının 09 sentyabr 2024-cü iltarixli iclasın
01saylı protokolu**Daxil olma tarixi 15 noyabr 2024-cü il*